

בבית־המשפחה בכפיפה אחת. לשון יידיש שלטה כאן כלשון־דיבור ובשעה שהבנים למדו ב„חדרים“ מסורתיים לא מנעו את הבנות מלבקר בבי”ס חילוניים. במשפחה היו שני בנים ושלוש בנות: ע. הבכור; אשר (נולד ב־1889/90); דבורה־רבקה (1891); רוזה (1898) ותרצה (1903). עם פרוץ מלחה”ע הראשונה (1914) כבר לא היה עוד שום בן־המשפחה בבוטשאטש (האם נפטרה ב־1908, הסב ב־1911 והאב ב־1913. ע. היה לסירוגין בארץ ובגרמניה; אשר יצא לליפסיה ב־1910 ושירת ארבע שנים בצבא האוסטרי במלחה”ע הראשונה. לאחר מות האב הובאו שלוש הבנות לגרמניה. כל בני המשפחה הספיקו לעלות ארצה לפני פרוץ מלחה”ע השנייה: אשר ב־1939; דבורה־רבקה וייגר ב־1933; רוזה אפלברג ב־1939 ותרצה ב־1933. תחילה חיו הם בירושלים). עם פרוץ מלחה”ע הראשונה פסקה איפוא כבר בוטשאטש להיות הבית של משפחת טשאטשקיס.

ואף שבוטשאטש לא נימנתה עם הערים בגליציה הידועות לתורה, כערים אחרות בה (ברודי, טרנופול, לבוב וכיו”ב) היו בה אותם מוסדות־תורה, המצויים ברוב ערי גליציה: „חדרים“ ובתי־מדרשות קטנים, לעתים מצויינים בספריות טובות. ע. למד בשלושה „חדרים“ שונים (1891—1897) גם תנ”ך וגם גמרא. לאחר מכן היה חינוכו לרוב פרטי ובלתי־מוסדר. הרבה למד מאביו — אגדה, רמב”ם ואילו הוא עצמו היה שוקד על ספרי־שירה וספרותם של משכילי גליציה. מאמו שמע סיפורים מהספרות הגרמנית. את הגרמנית למד בנעוריו מפיו של מורה פרטי, שהורה בביה”ס היהודי ע”ש הבארוך הירש. בביהמ”ד הישן למד שנה אחת גמרא עם הרב יששכר שטארק וב„קלויז“ של חסידי טשורטקוב עיין בספרי־חסידים. לפי עדות עצמו קרא „שבחי האר”י“ בהיותו בן י”ב וכן „איתאל“ (אותלו לשקספיר) בתרגומו של זלקינסון; בן י”ג קרא את „השודדים“ של שילר במקורו הגרמני ו„שבחי הר”י“. אח”כ הגיע לספריהם של שלמה רובין, ר. א. ברוידס, מ. ד. ברנדשטטר, מנדלי וכן לסופרים הסקאנדינביים: איבסן, ביירנסון והמסון ונתרשם בעיקר מ„מסתורין“ של המסון. היה איפוא תאב־דעת וללא עול של תורה ופרנסה יכול היה לרוות צמאון־קריאתו בספריה המשופעת של ביהמ”ד הישן או בעיתונות ובפריודיקה בעברית וביידיש, שהיו מגיעות לעיר. עיתונים וכתבי־עת אלה, בהם פירסם אח”כ ע. ביכורי יצירותיו, עדים הם לטעמם של משכילי הדור ההוא, שהיו עוקבים אחרי סופרי־אירופה הבולטים בימים ההם. ולפי שעיתותיו היו בידו הצטרף גם לאגודה הציונית „ציון“, שנתחדשה ביתר שאת לאחר הפוגרום בקיישנוב (1903). הוא נתקרב אפילו לאנארכיסטים וכן היה נתון בסערת הבחירות בגליציה לבית המחוקקים (1907). שנות בחרותו היו שנות־תסיסה לאומית בבוטש־שאטש, שעל כן היו אלה השנים של הקונגרסים הראשונים, ימי קיישנוב, מותו של הרצל, פרעות ביאליסטוק, הת-

עגנון (מקודם: טשאטשקיס), שמואל יוסף (בוטשאטש,

גליציה מזרחית, ט באב תרמ”ח / 17.7.1888—)

משפחת אמו (אסתר, נולדה לערך בשנים 1864—1865) הייתה בתו של יהודה פארב*) התגוררה בבוטשאטש במשך דורות רבים ואילו אביו, ר’ שלום מרדכי הלוי (נולד ב־1859) עבר לשם מעירת מולדתו זאלוז’יק, שליד טארנופול. ר”י פארב סוחר אמיד (פרוה ועור) היה „מתנגד“, וממכובדי הקהילה. אף אביו שלום מרדכי סוחר־פרוות היה, בראורין, מחסידי הרבי מטשורטקוב ויחד עם כך ממעריצי הרמב”ם ומשוררי ימי־הביניים. אמו אסתר נהתה אחרי זקריאה בספרות הגרמנית. מכאן, שהמסורת הרבנית, החסידית וגם של ההשכלה האירופאית דרו

* יהודה פארב היה דודו של דוד צבי־היינריך מילר, לימים פרופיסור באוניברסיטת וינה ובביהמ”ד לרבנים בווינה. מכתבו של מילר לי, פארב פירסם מ, בקובץ ב„בדרך“, סיום 25.5.1934 (חזר ונדפס ב„ספר בוטשאטש“, עמ’ 118).

סיסה הפוליטית בגליציה ועוד.

החל בכתיבתו בגיל שמונה־תשע, בעברית וביידיש („בהיותי בן תשע שנים עשיתי בלדה על מעשה בבחור אחד שיצא להדליק נרות בליל ראשון לסליחות על הנהר, כאשר היה מנהג הבחורים בימי ילדותי, ותבוא אחת הנערות מנערות הים ותקחהו. זה היה השיר השני, אחרי שיר הגעגועים אשר כתבתי בנסוע אבי למסעיר“) ומאו היה „כמעין שאינו פוסק“ („כתבתי כל יום שיר גדול ונורא“). אולם פירסומו בדפוס חל בתקופה קצת מאוחרת יותר — בתרס"ג (1903) ביידיש ובעברית. ביידיש נתפרסמה שירה שלו על יוסף דילה ריינה („יודישעס וואכענבלאט“, סטאניסלאב, 17.7.1903) ובעברית „הסכמה“ חרוזה לספרו של צבי יהודה גלבארד „מנחת יהודה“, העוסק בביאור אגדות רבי ברברה־הנא (ליד השיר מצוי התאריך: סיון תרס"ג). לכלל פירסום קבוע יותר הגיע אך ב־1904, עם ראשית הופעתו של העיתון „המצפה“ (קראקא) בעריכתו של ש. מ. לאור. מאחד הגליונות הראשונים של „המצפה“ אנו למדים על שיריו שנשלחו לעורך, שהחלו להדפס בזה לאחר זה. תחילה נדפסו שיריו („גבור קטן“ — גל' 4; „דום“ — גל' 12; „ירושלים“ — גל' 14. במלאת „שבעה“ לפטירת הרצל. השיר נכנס אח"כ בשינויים ב„אורה נטה ללון“; „לאור הנהר של חנוכה“ — גל' 35) ורק מקץ שנה החלו להתפרסם סיפוריו העבריים (הראשון „ההוררים“ ב„המצפה“ שנה ב, 1905, גל' 34) וביידיש („דער צער־בראכענע טעלער“ ב„דער יידישער וועקער“, בוטשאטש, 10.8.1906). מאז ועד צאתו את בוטשאטש הספיק לפרסם כשבעים יצירות בשתי הלשונות: שירים, סיפורים, מאמרים, כתבות וכו' (לעיתים בחתימה מלאה ולעיתים בשמות בדויים וכנויים שונים, כגון „מזל טוב“, „מז"ט“, „אחד מן העיר“, „גליצאני“, „שיטה“, „עירוני“ ועוד). אכסניותו העיקריות היו קודם כל „המצפה“ ו„המוסף“ הספרותי שלו „רמת המצפה“ וכן „הירדן“, „העת“, „הצעיר“ ועוד. ביידיש השתתף מלבד העיתון הנזכר גם ב„דאס יודישע טאג־בלאט“ (לבוב), „דער יודישע וועקער“ (בוטשאטש) ו„דער יודישער פאלקסקאלענדער“ של ג. בדר (לבוב). יצירות אחדות מתקופה זו עובדו ונדפסו מחדש בשמות חדשים לאחר שנת 1907. אבל רובן לא נקבצו עד היום והעיתונים הנדירים ביותר מקשים על מציאתן.

התנאים לראשית כתיבתו היו נוחים ביותר: לא חסרו לו לא לחם ולא זמן וגם לא עידוד. קודם כל עודד ע"י המשפחה — אביו כתב דברי־שיר ואמו חיבבה ספרות. סבו התגאה בנכדו, ששמו החל להתפרסם ברבים דרך העיתונות. אף עמד לו עידודו של עורך „המצפה“ ש. מ. לאור („תעמוד לו הזכות, שנתן פתח־דפוס לנער הצעיר ודברו, וביותר שנתן לו להכריז על הבטחתו לאמור: ילד קטן, שגיא־כוח, עוד לעמך תראה נפלאות“ — דב סדן). בבוטשאטש התגורר שנים רבות הסופר איצ"י (יצחק) פרנהוף ותקופה קצרה יותר עשה בה אלעזר רוקח (מאביב 1906), שערך בבוטשאטש את העתון „דער יודישער

וועקער“ וצירף למערכת את ע. הצעיר. אף ג. בדר מלבוב עודד את ע. בכתיבתו. ואכן בשלהי ינואר 1907 בא ע. ללבוב ונעשה בה עוזרו של ג. בדר בעריכת עיתונו „העת“. ללבוב נפגש לראשונה עם א. מ. ליפשיץ, רבב של סופרי־גליציה הצעירים. אלה היו מתוועדים בביתו של ליפשיץ ולאחר שנים תיאר א. ברש פגישה ראשונה של חבורה זו בביתו של ליפשיץ עם ע. הצעיר, שהיה שולף את כתביו ומקריאם וזכה לדברי־עידוד חמים ביותר מליפשיץ. ומשנטש ע. את בוטשאטש לשם עלייה לארץ (באביב 1907) כבר היה סופר „ותיק“ ויצירתו המקפת ביידיש מאותה תקופה („טויטען־טאגן“) כבר העידה על ביטחון עצמו בכשרונו הספרותי וכן על קירבה ברורה לניאורומנטיקה הגרמנית. לאחר צאתו את בוטשאטש לא כתב עוד יידיש וכן תחם את עצמו מאז אך ורק לכתיבת סיפורים.

לאחר הפסח יצא מביתו והגיע דרך לבוב לווינה. כאן ביקר את קרובו הפרופ' ד. צ. מילר, שביקש להנאי מעלייתו ארצה. אולם גיעה זו היתה לריק ובל"ג בעומר תרס"ז (1907) הגיע ליפו. עלייתו גאלה אותו מחיי העיירה, שלא מצא בהם עוד סיפוק נפשי וכן הכניסה אותו עלייה זו לסביבה, בה החל להתרקם מרכז יצירתי חדש לספרות העברית. הסתופף בין סופרי א"י וכן הרחיב ידיעותיו בספרות הרוסית והסקאנדינבית. לא היה מהטיפוס האופייני או לחלוצים בני העלייה השנייה. היה בין חלוצי כיבוש העבודה בכחינת „בן־טובים“ ובעיני הרוסים — „גליצאני“. ניסה להיקלט עם בואו בעבודה ולא עלה הדבר בידו ועל כן התפרנס אם מעבודות פקידות ואם מהוראה פרטית ולעיתים אף משכר־סופרים (תרגום „אפר“ של ב. בירנסון ב„יפת“ ג). היה לסירוגין מזכירו של ש. בן־ציון במערכת „העומר“, של ה. חיסין במשרד חובבי־ציון. בית־משפט־השלום הראשון, המשרד הא"י ועוד. מקום מושבו היה ביפו (נווה־צדק). מטולני המרובים בארץ, בייחוד בירושלים, התחיה עם כל מה שאירע באותה תקופה. אבל לא נסחף בזרם ועם שנתרחק בשנים אלה ממכורת בית אביו לא נקלט בהי הישוב החדש. קסם לו דווקא הישוב הישן ובשלהי תקופה זו שנמשכה מאז עלייתו עד צאתו לחו"ל (1907—1913) עבד רוב ימיו בירושלים. מסתבר, שחש בירושלים את הרקע היהודי ההיסטורי שהזין את דמיונו ואת אמנותו.

בסיפורו הראשון שפירסם בארץ, בימי־יפו שלו, ב„העומר“ (כרך ב, חוב' א, סתיו 1908), זכה לשמו „עגנון“, כיני שבו חתם את הסיפור, ונעשה ב־1924 שם־משפחתו הרשמי סיפור זה בשם „עגונות“ נסוב על מוטיב שעוד מימי ילדותי העסיק אותו, ניצלו באחד מכיורי־יצירתו בחו"ל יכן חזר אליו גם אח"כ („העגונה“, ב„הפועל הצעיר“ תרע"ג גל' 38—39). תקופה זו של שנה ומעלה בסביבה יי־דינאמית מבוטשאטש ובמחיצת סופרים מסוג אחר באחד פכנהוף ורוקח. מסבירה את ההתקדמות מהגישושים הראשונים בחו"ל עד ל„עגונות“, יצירה שעוררה תשומת־לב

את איש-העסקים האמיד ש. ז. שוקן, שנעשה מאז מעריצו ותומכו. בברלין ובליפסיה התרועע עם חכמים יהודיים ועסקנים ציוניים. הירבה אז לקרוא ספרות גרמנית וצרפתית (בתרגום גרמני) והרחיב את ידיעותיו ב"חכמת ישראל". אף החל אז לרכוש ולאסוף ספרים עבריים יקרים ונדירים וסייע לא במעט לאוסף הספרים הנודע של שוקן ב"בילוש" אחרי ספרים מסוג זה וכתבי-יד.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הורע מצבו בשל היותו נתין אוסטרי ועל כן מוגבל בתנועתו וכן מועמד לגיוס צבאי. משקיבל צו גיוס (ספטמבר 1916) נפסל בבדיקה הרפואית ושכב בבית-חולים כארבעה חדשים. עבר לליפסיה ב־1917 לשם החלמה ואחר יצא משם וחי חליפות בבריקנאו (פרנקוניה התחתית), ברלין ובליפסיה. באותם ימים חלה פגישתו עם מ. בובר, שפירסם בעיתונו "דער יודע" מסיפוריו בתרגומו הגרמני של מ. שטרויס ולא פחות מכך עשה לפירסום שמו ביהדות המערב תרגומו של שטרויס ל"והיה העקוב למישור". ב־1916 נחתם החוזה הראשון שלו עם ש. ז. שוקן. לפיו הוטל על ע. לערוך אתולוגיה ממיטב מורשת ישראל. תוך אותו זמן נתון בעבודה שקודה בשביל ה"ידישער פערלאג". ב־1920 נשא את אסתר מארכס, בת אנשי-עסק ותרבות בקניגסברג (אחותם של אלכסנדר ומשה מארכס) והזוג הצעיר התגורר חליפות בבריקנאו, ווייסבאדן והומבורג ליד פרנקפורט־דמאין. שנות ווייסבאדן־הומבורג היו הפוריות והמבורכות ביותר במכלול יצירתו בגרמניה. דאגות קיום לא העיקו עליו. בשנות האינפלציה חי ברווחות־מה, כסופרים עברים אחרים באותם ימים, בשל תמיכתו של שטיבל. בהומבורג היתה קיימת חבורה של סופרים עברים ועסי־קנים (שושנה פרסיץ) והרבה עשתה קירבתה של פרנק־פורט־דמאין, על ספרייתה היהודית העשירה וקהילתה היהודית. כאן גם נולדו שני ילדיו: אמונה (קיץ 1921) ושלום־מרדכי (הוא חמדת. סתיו 1922). אף התחיל להכין עם מ. בובר אסופת סיפורי־חסידים ותורותיהם. אולם תקופת־זהרה זו נסתיימה כשעלתה דירתו באש ובדליקה נשרפו רוב ספריו וכתבי־יד (6.6.1924).

על מימדי יצירתו בגרמניה מאפילה דליקה זו, שבה עלה באש ספרו הגדול "בצרות החיים", בן ששים גל־ינות דפוס לערך ובו תיאר את חיי ישראל וההווי שלו, על רקע אבטוביוגרפי נרחב (עמד לצאת בהוצאת שטיבל ואף הודיעה ההוצאה על הופעתו הקרובה). ברם בדיקת היצירות האחרות שנדפסו אז ולאחר מכן תעמידנו על כמה עובדות־יסוד: א) רוב הסיפורים — מקומם בגליציה בתחומם של היראים (בין היצירות האחרות נמצא או את עיבודם של סיפורי יפריירושלים או יצירות מיוחדות וכולטות כ"בנערינו ובזננו", "עובדיה בעל מום" ה"בדמי ימיה"). מכאן שפנה להווי היראי־הפולקלורי דווקא בימי שבתו הרחק מעירתו. שאיפה זו לשחזר את עולם היראים, כשהוא בתהליך של גוועה וכליון, מוכרת לנו גם מעולמם של סופרים יהודיים אחרים (ברדיטשבסקי יהודה שטיינ־

הל הביקורת ובה חרג מן המסגרת של סופר לוקאלי. אף צירר את הדעת סגנונו, נוסח ספרי־יראים, או בראשית ההפתחות, שאחר כך שיכללו יותר ויותר ובתהליך זה אף סיגן וסיגנון לאחר שנים את יצירותיו הראשונות בארץ. הביקורת היתה חיובית ביותר ובייחוד התפעל "התלהב מ"עגונות" י. ת. ברנר ("היצירה 'עגונות' — כסופני אם הרבה מקוראינו יודעים זאת — היא מהד־כרים שאינם נכתבים בכל ערב ראש־חודש! בנוי, הווי הישירה שבה, היא מזכירה לנו את מעשיותיו הפיטיות של ר' נחמן מברצלב או מיטב אגדותיו של ברדיצ'ב־סקי — — —"). לאחר סיפור זה בא ההמשך בסידרת סיפורים (בעיקר ב"הפועל הצעיר") ואחד מהם "והיה העקוב למישור" ("הפועל הצעיר" תרע"ב גל' 7—16, לסירוגין) אף יצא בנפרד כספר ע"י ברנר — הוא ספרו הראשון (יפה, תרע"ב). יצירותיו משנים אלה אינן ידועות ברובן לקורא בן־ימינו. חלק מהן נגזו בכתבי־העת, בהם הופיעו לראשונה וחלק אחר עבר אח"כ. עריכה יסודית ע"י ע. לפני שפירסם דברים אלה מחדש. רק יצירה אחת, "והיה העקוב למישור", הגיעה אלינו במהדורות חדשות ללא שינויים מהותיים וקיצוניים. מסתבר שע. הצעיר חיפש בשנים אלה את "קולו" הספרותי וכשמצאו ביצירה זו דחה את השפע הרומנטי והנימה הגוטי של "בארה של כרים" ו"תשרי". אפילו הנוסח הראשון של "עגונות" אינו דומה כלל וכלל ליתר נוסחי הסיפור הידועים היום. את הנעימה העגונית המיוחדת אנו שומעים לראשונה ב"והיה העקוב למישור", שבו מצויים רבים מהמוטיבים העגוניים, המאפיינים את יצירתו. ואף כאן גמר ברנר את ההלל בקול גדול ("אם יש מקום בשפה בלתי־מדוברת כשפתנו לאפוס. עממי־אמנותי, הרי ש"י. עגנון הוא אחד מגדולי יוצריו — — — אין כמוהו לנוי ולעמקות עממיים").

כרבים מצעירי הדור נמשך לגרמניה ובשלהי קיץ 1913 יצא לשם ועשה בה עד סתיו 1924. מיפו יצא עם ת. חיסין והשתתף בקונגרס הציוני ה"א בווינה. משם יצא לבוטשטש, לבקר את אביו החולה. לאחר שבוע בבוטשטש עבר לברלין ושוב הוזעק הביתה עם פטירת אביו. לאחר שבעה ימי האבל חזר לברלין. בתנועה הציונית בגרמניה, שברלין היתה מרכזה, סער אז עניין מלחמת השפות בארץ והסופר הצעיר מיפו השפיע אז בשיחותיו בעליפה לקבלת החלטת ההסתדרות הציונית לקבל לידיה את החינוך העברי על אף שלא היתה מוכנה לכך מבחינה תקציבית (ל. הרמן ב"עלה לזכרון" ב"הארץ" מיום 13.8.1938). הופעתו בגרמניה באותן שנים היתה מאורע גדול לצעירי־הדור היהודיים בגרמניה ורבה היתה השפעתו עליהם (ג. שלום ב"הארץ" מיום 13.8.1938), שעל כן נבדל מתבורת הסופרים העברים שהיתה אז בגרמניה, שאפילו הביטה עליו ועל נוסח כתיבתו בזלזול ("כך כתבנו כשהיינו בני חמש־עשרה"). קיומו בשנותיו הראשונות בגרמניה היה על הוראה פרטית וכן על עריכה בהוצאת הספרים "ידישער פערלאג" עם אהרון יאליאשברג. לבסוף הכיר

המדינה, כמעט ולא היה ידוע כלל בשנות השלושים. הרבה עשתה גנייתם של יצירות נעוריו והוסיפה לכך אר היכולת של רבים לרדת לעומק משמעותם של דברי הסופר ועצם היצירות. ואף זו, סיפוריו משנות השלושים מקובצ אף הם בגליציה ובחברת היראים.

בראש „סיפורי-היראים” ניצב בשנות השלושים „בלבב ימים” מעשה בעליית החסידים הראשונים לארץ-ישראל ובחנניה ששט על מטפחתו על פני המים. תיקון רושם זה הסיפורים שכונסו ב„בשובה ונחת”, הכרך הששי של סיפוריו (1935) ומכל שכן שתי האסופות: „ימים נוראים” („ספר מנהגיה ומדרשות ואגדות לימי הרחמים והסליחות לראש השנה ויום הכיפורים ולימים שבינתיים”. תרצ”ח) ו„ספר סופר וסיפור” („סיפורים על סופרים ועל ספרים”. תרצ”ח). כל אלה אמרו: רוב עניינו של הסופר בעולם אבותינו. אפילו הרומן „סופר פשוט” (1935). ככרך חמישי של „כל סיפוריו”), שזמנו — סוף המאה הקודמת ועניינו ההתנגשות בין הנוהג המסורתי-הבורגני לבין היצר החפשי של הדור הצעיר, לא הספיק לפקוח עיני הקוראים ולהרמיזם על תהומות המבוכה, שרבעו מתחת לע. „השלישי”. אולם באותו עשור הופיעו גם סיפורים, שהיה בהם כדי להפנות את תשומת-לב הקוראים והמבקרים כאחד לפן האחר של ע. ב־1932 יצאו במקובץ חמשה מספורי „ספר המעשים” („אל הרופא”, „הנרות”, „האוטו” בוס האחרון”, „ידידות”, „התעודה”) וב־1933 יצא סיפור „פת שלמה”. האווירה הסיוטית של הסיפורים הביאה במבוכה את כל אלה, שהופתעו למראה סגנון-כתיבה כזה. שביקש לבטא בלבוש אמנותי את מבוכת הנפש של הסופר, העומד על הסף שבין העולם החדש והישן. טישטוש זה של התחומים בין חלום ומציאות, המוגולוג הפנימי, האווירה התמהונת — מצויים גם ב„פנים אחרות” (1933), „עפר ארץ-ישראל” (1937) וביער ובעיר” (1938). אף ראוי לציין, שסיפורים אלה כונסו רק ב־1941 (בכרך השמיני של „כל סיפוריו”: „אלו ואלו”) ועל כן לא היו ברשותם של הקוראים. ואף זו, כבר בראש שית שנות השלושים הופיעו שלושה קטעים, שהיוו לאחר מכן את הגרעין של „תמול שלשום” („ר” גרונם יקוב פורקן” ב־1931; „תחילתו של יצחק” ב־1934 ו„בלק” ב־1935).

לשלב חדש ביצירתו האמנותית הגיע ע. בספרו „אורח נטה ללון”, שנדפס תחילה בהמשכים ב„הארץ” (מיום 18.10.1938 עד 7.4.1939) ואחר יצא ככרך שביעי של „כל סיפוריו” 1939 (בנוסחו השלישי יצא ב־1950). ברומן זה מספר אלמוני על ביקורו בעירו אשר בגליציה. לאחר שלא ראה אותה שנים רבות והוא עתה צד לחורבנה. אף שגרעינו המציאותי של הסיפור הוא ביקורו החטוף של ע. בבוטשאטש ב־1930, משקף הרומן את היאוש ודכדוך הנפש של העולם היהודי בשלהי שנות השלושים למאה הנוכחית גם באירופה וגם בארץ. בפרק אחר בו מוצגת לפנינו תמונה גרוטסקית-סיוטית של העיר, על בתי

ברג ופרץ) וכן מצוי תהליך מקביל ודומה בספרות העולם של אותו דור. אף רוח היה הלך-רוח זה בקרב חוגים מסוימים ביהדות גרמניה של אותם ימים; ב רוב הסיפורים של תקופה זו ניכר בהם „הקול” העגנוני המיוחד ובסגנון של העולם המתואר: העברית של ספרי-יראים במאות האחרונות, שתשתיתה הלשונית היא היידיש המדוברת; ג) בשל שיתוק רוב בתי-הדפוס העבריים בגרמניה בשנות המלחמה לא פירסם כמעט שום סיפור עברי בשנים הראשונות של המלחמה, אף שכמה וכמה מסיפוריו הופיעו אז בתרגום גרמני; ד) כבר קנה לו חוג-קוראים, במידה שהעניק להם אסופות סיפוריו בשלושה קבצים: „ספורי מעשיות” (1921), „בסוד ישרים” (1921) ו„על כפות המנעול” (1922). ב־ג בחשוון תרפ”ה (31.10.1924) חזר ארצה והתיישב בירושלים. את פניו קיבל ר’ בנימין ברשימה קצרה וממצה ובה סיכם דרכו של ע. מאז עלייתו הראשונה עד עלייתו זו בשנית („מה שיצר ש”ל עגנון מאז זהו בבחינת נכסי-צאן ברזל של תרבותנו. זה ביצר את מקומו של עגנון בשורה הראשונה של ספרותנו. נתן לעבודת-חיו תכונה קלאסית”).

בעלייתו זו, השנייה, כבר היה „עגנון” שמדבר. הוא חזר לירושלים וקיבל שוב על עצמו את עול מצוות היצירה. בירושלים ישב מאז ועד עתה, מחוץ לשני ביקורים קצרים באירופה: א) ב־1930 בליפסיה, לשם עריכת ארבעת הכרכים של כל סיפוריו (מהדורת ברלין, תרצ”א); ב) ב־1951 לשוודיה, בה חלה קשה. משהגיעה גם משפחתו בשלהי 1925 התגורר תחילה במרכז העיר החדשה ויצא ממנה ב־1927 לשכונת תלפיות. במאורעות תרפ”ט נשדד ביתו אשר בתלפיות ואוצר-ספרים יקר וכן כתבי-יד נדירים לתולדות היישוב העברי בארץ ירדו לטמיון. העביר את משכנו למרכז העיר ובסתיו 1929 אף ישב בבתי-גלים בחיפה ומשם יצא לגרמניה. בסתיו 1931 נכנס לבית החדש בתלפיות, בו הוא יושב עד היום הזה.

אסופת „כל סיפוריו”, שהוציאה הוצאת שוקן בנוי ובהידור, בתרצ”א, כללה מבחר סיפורי שפירסם עד קיץ 1929, לרבות הנוסח השני והמורחב עד כדי אפוס עממי של „הכנסת כלה”. באסופה זו של ארבעת הכרכים קנה את עולמו בין קהל הקוראים וזכה לתגובה ביקורתית חיובית ביותר. בייחוד זכה לכך סיפורו „הכנסת כלה” („גפלאות החסיד ר’ יודיל מבראד וג’ בנותיו הצנועות ופרשת גדולת אחינו בני ישראל יושבי מדינת הקיר”ה”), שהוכר כאחת מאבני הפינה של הספרות העברית בדורנו. ולפי שרוב סיפוריו בארבעת הכרכים האלה עסקו בחיי היהודים בגליציה, ראו רובם ככולם של הקוראים באותו דור במחברם מספר-אמן, תמיס-רוח, מעין „גלגול של חסידים ראשונים”. הכרה זו ודעה זו עדיין רווחות היו גם ב־1938, כשהחג יום-הולדתו החמישים ועשרות מאמרי-הערכה נתפרסמו עליו בעברית ובשאר לשונות. אותו עגנון „מדורני”, שכבש את לבותיהם של קוראים רבים בימי

המדרש שלה המרוקנים, אנשיה השבורים והחברה בכלל, הגוססת. אף שמאורעות שנות השלושים עוררוהו במישורין לכתוב רומן זה, הרי מן הראוי לציין, שגם ביצירות נעוריו ראה בעירו „עיר מתים“. לעיתים דומה הטכניקה הסיפורית של „אורח נטה ללון“ לזו של „ספר המעשים“ היאוש נמסר לא אחת בתיאורים מזעזעים.

בראשית שנות הארבעים למדו איפוא הקוראים לתהות לא רק על סיפורי ע. מחיי היראים והתמימים אלא גם על גיוון הנושאים והטכניקה הסיפורית ביצירתו. תודות למבקרים כג. קרויאנקר, ב. קורצווייל ודב סדן התחילו יצירותיו לזכות להבנה הראוייה להן. עתה נתחווה, שהעניין נוגע, ולוא גם בעקיפין, בבעיות הנפשיות העמוקות והחבויות ביותר של הדור. לאחר הופעתם בזה לאחר זה של „אורח נטה ללון“ (1939), „אלו ואלו“ (1941) „שבועת אמונים“ (1943), יצא הרומן הגדול ביותר שלו „תמול שלשום“ (1945), שפרקים ממנו החלו להופיע בכתבי-עת שונים משלהי 1944 (גם ככרך תשיעי של „כל סיפורי“). מקומה וזמנה של יצירה זו הם בארץ בימי העלייה השנייה. אולם רוחה מקבילה ותואמת את השנים שבהן נכתבה, היינו שנות השואה. הגיבור, יצחק קומר, הלוח המים, שמעולם לא חטא חטא של ממש, חוזר לדרכי אבותיו, אבל נעקד ככלב שוטט למיטה, אשר עליה נפח את נשמתו הטראגית. ואם נאמר ונשנה בספר זה „פני הדור כפני הכלב“, הרי מהקו העלילתי ניתן להסיק, שאין כל צידוק לדינו של הגיבור והוא נטול כל משמעות.

עם קום המדינה כבר היה איתן מושבו של ע. בכותל המזרח של ספרותנו העברית — ובמלחמת השחרור הגיעו ליגתו השישים. יותר ויותר נעשה לדמות ציבורית — אירח-כבוד בכל טקס ממלכתי, נושא דברים במסיבות יספידים של סופרים ואנשי-רוח וכיוצא בזה. שקד בשנים הראשונות של המדינה בכינוס סיפוריו: כרך עשירי: „סמוך ונראה“ (1951) וכרך אחד-עשר „עד הנה“ (1952). ערך מחדש את „הכנסת כלה“, „אורח נטה ללון“ ו„תמול שלשום“ וב־1953 הוציא מהדורה שנייה של „כל סיפורי“ בסבעה כרכים (א: „הכנסת כלה“; ב: „אלו ואלו“; ג: „על כפות המנעול“; ד: „אורח נטה ללון“; ה: „ביל שלשום“; ו: „סמוך ונראה“; ז: „עד הנה“). בהסכ״ב יצא הכרך השמיני „האש והעצים“, ברם, „כל סיפורי“ אלה לא כללו את כל סיפוריו עד 1953. במהדורה זו: נוספו סיפורים רבים, כולל כמאתיים עמוד מהרומן „הפרופיסורים בירושלים“, „שירה“ (הז׳יפ׳ע ב„לוח הארץ“ מתש״ט ואילך). וגדולה מזו, רוב הסיפורים האלה יצאו תחילה בגירסאות אחרות. עם הופעתה של מהדורה אחרונה זו, ניתן להעריך בפעם הראשונה היקף יצירותיו: רבנים וסיפורי-עם מכאן וכן סיפורים „אכזיסטנציאליסטיים“ ככאן. בכרך השביעי („עד הנה“) נאסף זה ליד סיפור נוסטאלגי כמו „תהלה“ ליד סיפור מזעזע „כ׳׳׳ עירו ועינים“.

בא הישעתה של מהדורת 1953 פירסם ע' כחצי תריסר

יצירות חדשות מדי שנה בשנה — לרוב ב„הארץ“ (שם נתפרסמו מרבית יצירותיו מאז רכש שוקן ב־1937 את העיתון). רוב הסיפורים שנתפרסמו לאחר 1953 מקומם ועניינם — בוטשאטש ובמשך הזמן יסתכמו בוודאי בספר מקיף על עיר מולדתו. כספרים נפרדים הוציא בשנים אלה את „אתם ראיתם“ (קובץ פשטים ודרשים הקשורים במתן תורה. תשי״ח—תשי״ט) ו„ספריהם של צדיקים“ (מאה סיפורים ואחד על ספריהם של הבעש״ט וז׳ל ושל תלמידי תלמידי. תשכ״א). גם מן הנימה המדרנית-הסיטית לא משך ידו בשנים אלה ועדות לכך: „עד עולם“ (1954), „הדום וכסא“ (1958—1959), „הנשיקה הראשונה“ (1963) ו„לאחר הסעודה“ (1963).

חטיבה מיוחדת ביצירתו, בייחוד בעשרים שנה האחרונות, הם דבריה-הערכה על סופרים וחכמים, שנתפרסמו לרגל יובלות ופטירות (י. אהרנוביץ, ש. ביאלובלוצקי, א. י. ברור, י. ח. ברנר, ב. כצנלסון, א. מ. ליפשיץ ועוד) וכן מסות ומחקרים (על מיקצי נרדמים, שהוא מזכירה מאו פטירתו של ש. א. פונונסקי, בתרפ״ב, ובעשרות השנים האחרונות יו״ר שלה, מחקר ביבליוגרפי על ספריהם של אנשי בוטשאטש ועוד). ועדיין שמורים אצלו כתבי-יד מרובים (בין אלה הסוף של „שירה“), סיפורים מרובים על בוטשאטש, המשך ל„אתם ראיתם“ ועוד ועוד. בערך כמאתיים יצירות בעברית משלו לא כונסו עד כה. כתיבתו היידיית פזורה עד כה באכסניות מרובות מלפני עשרות בשנים — ולרוב בעיתונים וכתבי-עת נדירים ביותר. הראשון בסופרי-עברית לקבלת פרס נובל (1966).

אברהם בנד

מבחינת שיעור הספרות עליו נמצא עגנון במקום השני אחר ביאליק, כמעט ואין שיעור למאמרים ומחקרים עליו בעברית, יידיש ובכמה וכמה לשונות אחרות.

ביבליוגרפיות: ש. שונמי, ספתח המפתחות מהדורה ב, מס׳ 3162—3164 (עמ׳ 566—567), משתי ביבליוגרפיות אלה (השלישית היא על תרגומו לאנגלית) מגיעה אחת עד תש״ה וכוללת אך מבחר ואילו זו על ביכורי עטו (מא. מ. הברמן) כוללת אך קצת למעלה ממחצית הדברים (רשימה מפורטת ב„מולד“ חוב׳ 175—176, אדר—אייר תשכ״ג, עמ׳ 55 בהערה). אף מצוי חומר ביבליוגרפי למכביר בספרים והקונטרסים עליו שייזכרו להלן. אבטוביוגרפיות: ב„מאזנים“ אב—אלול תשי״ח, עמ׳ 209 (תשובה לשאלתו של מ. א. ז׳ק׳ר׳נונסקי, שכתב את הערך עגנון ב„אשכול“ הגרמני) וב„הפעל הצעיר“ שנה נא, גל׳ 43, חומר אבטוביוגרפי אחר שיקע בסיפוריו וכן בדבריה-הערכה על סופרים וחכמים שהיו קרובים לו במעגל חייו (בייחוד על ברנר, ברור, ליפשיץ, ב. כצנלסון ועוד) ובדבריו במסיבות שונות לכבודו.

קבצים, ספרים קונטרסים עליו: שני הקבצים שיצאו לרגל מלאת לו שבעים שנה: „לעגנון שי“ (דברים על הסופר וספריו, בעריכתם של א. א. אורבך ודב סדן, תשי״ט) ו„יובל שי“ (מאמרים לכבודו, בעריכתו של ב. קורצווייל, תשי״ח) והחברות: „שי“ עגנון אורח כבוד של ירושלים הברירה (תשכ״ב), כאן בין היתר דברי הערכה מדב סדן וב. קורצווייל ותשובת עגנון. בנוסף לכך: י. בהט, שי׳ עגנון ות, הנו (תשכ״ב).

ג. מוקד. שבחי עדיאל עמוה (ניסויים בדיון אסוציאטיבי. 1957), י. מנצור. הפסוק הפעלי ב"תמול שלשום" (פרק בחקר התחביר של ש"י עגנון. דיסרטציה בסטנסל. תשכ"ד), דב סדן. על ש"י עגנון (מסה, עיון וחקר. תשי"ט), ש. י. פנואלי. יצירתו של ש"י עגנון (1960), א. צורף. ש"י עגנון. האיש ויצירתו (תשי"ה), ד. צימרמן. על שלושה מסיפורי עגנון (תשכ"ב), ב. קורצווייל. מסכת הרומאן (שני מחזורי-מסות על ש"י עגנון ועל תולדות הרומאן האירופאי. תשי"ג), הנ"ל. מסות על סיפורי ש"י עגנון (תשכ"ג) וכן: מפתח העניינים והנושאים של הרשימה הביבליוגרפית לכתביו העבריים של ב. קורצווייל מאת י. ברזלי-פולמן (תשכ"ד), י. שה-לבן. ש"י עגנון (תש"ז), דינה שטרן. הבגידה ולקחה (מחקר ב"שבועת אמונים" לש"י עגנון. תשכ"ד).

מהספרות עליו בספרים: א. אפשטיין. מקרוב ומרחוק, 240—244; מ. י. ברדיטשבסקי. כל מאמריו בכרך אחד, רעו—רעז; י. ח. ברנה. כל כתביו ח, 251—252; א. ברש. כתביו ג, 29—32, 139, 145; ר. בשן. יש לי ראיון, 303—310; לאה גולדברג. אמנות הסיפור, 204—221; ר. גורפיין. מקרוב ומרחוק, 31—34; ש. הלקין. עראי וקבע, 139—146; ח. ויינר. פרקי חיים וספרות, 169—171; י. זמורה. ספרות על פרשת דורות ג, 70—93; 195—196; י. ל. יונתן. לרוח היום, 121—127; ג. ירדני. שיחות עם סופרים, 47—66; ישראל כהן. שער הסופרים, 257—275 (לפני כן ב"דמות אל דמות", 75—95); ד. כנעני. בינם לבין זמנם, 9—36; מ. כרמון. דור לדור, 164—167; י. לופבן. מבחר כתבים, 551; ד. לור. ראשים בישראל א, 259—263; פ. לחובר. ראשונים ואחרונים ב, 159—178; י. ליכטנבוים. מתחום אל תחום, 208—212; הנ"ל. סופרי ישראל, 146—154; א. מ. ליפשיץ. כתבים ב, רה—רכד (לפני כן בנספד בתרפ"ו); מ. מבורך. דיוקנאות סופרים, 131; ש. ק. מירסקי. ארץ וימים, פח—צג; ספר בוטשאטש, בעריכת ישראל כהן (תשס"ו). כאן הומר רב על בוטשאטש וכן כמה דברים מעגנון עצמו); י. פיכמן. בני דור, 336—360; הנ"ל. כתביו, רצד—שא; ש. צמח. שתי המזונות, 122—141; ד. קמחי. סופרים, 98—112; הנ"ל. מסות קטנות, 64—68; א. קריב. עיונים, 42—47; י. קשת. הבדלות, 86—169; ר' בנימין. משפחת סופרים, 275—304; ישעיהו רבינוביץ. בחבלי דורם, 253—283; מ. רבינזון. דיוקנאות, 69—71; מ. ריבולוב. סופרים ואישים, סא—פא; א. שביד. שלוש אשמורות, 50—70; ש. שטרייט. פני הספרות ב, 318—333; מ. שמיר. בקולמוס מהיר, 75—95; ג. שקד. על ארבעה סיפורים, לד—סה. סיכום ממצה על פרשנות עגנון מצוי במסתו של מ. טוכנר: תגובת היוצר על חקר יצירתו (ש"י עגנון ומפרשיו) ב"מולד" מס' 179—180. אב—אלול תשכ"ג, עמ' 409—421. רוב חומר על עגנון במוספים המיוחדים לתאריכים "העגולים" בחייו או עם הופעתן של מהדורות הכתבים. אלה מצויים בכל העיתונות הא"ת בארץ ובחו"ל וכן בכתבי-העת הספרותיים.

כתיבתו בידיש: סיכומי-מחקר אחרונים מא. בנד ב"גאל" דענע קייט" גל' 46 (1963), עמ' 187—189 (אגב פירסום מחדש של שירו היידי הראשון "רבי יוסף דילה ריינה") ומדב סדן, תחילה בסוף התרגום ליידיש של "סיפור פשוט" ובנוסח עברי מורחב בספרו "על ש"י עגנון", 139—154 (אגב פירסום משירי-עורים של עגנון בידיש).